

УДК 314.151.3–054.73]:930(479.22)“20”

DOI <https://doi.org/10.15407/nte2025.03.092>

КАЛАЧ ОЛЕНА

кандидатка історичних наук, молодша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (Київ, Україна).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6304-5076>

KALACH OLENA

a Ph.D. in History, a junior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6304-5076>

Бібліографічний опис:

Калач, О. (2025) Грузинський досвід роботи з внутрішньо переміщеними особами (історіографічний огляд). *Народна творчість та етнологія*, 3 (407), 92–98.

Kalach, O. (2025) Georgian Experience of Work with Internally Displaced Persons (Historiographical Review). *Folk Art and Ethnology*, 3 (407), 92–98.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2025. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ГРУЗИНСЬКИЙ ДОСВІД РОБОТИ З ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ (історіографічний огляд)

Анотація / Abstract

Проблема міграції, особливо вимушеного внутрішнього переміщення, сьогодні набуває надзвичайної актуальності. Станом на кінець 2024 року у світі зафіксовано 123,2 мільйони вимушено переміщених осіб (далі – ВПО), з них 73,5 млн внутрішніх переселенців і 49,7 млн біженців [6]. За інформацією Агентства ООН у справах біженців, основними причинами міграції є війни, конфлікти, переслідування та порушення прав людини [6].

Відповідно питання міжнародно-правового регулювання проблем ВПО є одним з першочергових завдань сьогодення. Країни переживають трагедії національного масштабу, наслідки яких доведеться ліквідувати протягом кількох десятиліть. І досягти успіху можна лише об'єднавши зусилля та враховуючи попередні помики й адаптуючи підходи законодавств різних країн до проблеми власних громадян.

Пропонована стаття є спробою проаналізувати й узагальнити 33-річний досвід Грузії як держави, яка першою з країн Європи в сучасній світовій історії стикнулася з діями агресора та новітніми методами й технологіями ведення війни. Розглянуто підходи керівництва країни до забезпечення потреб ВПО в умовах тривалого замороженого конфлікту (житлові, освітні, соціальні, медичні тощо).

Актуальність статті зумовлена потребою негайного узагальнення (на основі законодавчої бази, опрацьованих вітчизняних та закордонних досліджень) досвіду із задоволення потреб вимушених переселенців у Грузії, а також аналізу причин допущених помилок в їх інтеграції з метою уникнення негативного досвіду в Україні за нинішніх надзвичайних умов.

Наголошено на важливості активної взаємодії державних органів влади з міжнародними та громадськими організаціями, волонтерськими спільнотами й власне ВПО, що дає змогу швидко виокремаювати нагальні проблеми та успішно їх розв'язувати.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, Грузія, конфлікт, план дій, житло, інтеграція, взаємодія, світогляд, ідентичність.

The problem of migration, especially forced internal displacement, is becoming extremely urgent nowadays. As of the end of 2024, 123.2 million forcibly displaced people are recorded in the world, 73.5 million among them are internally displaced and 49.7 million are refugees [6]. According to the UN Refugee Agency, wars, conflicts, persecution and human rights violations are the main reasons for migration [6].

Accordingly, the issue of international and legal regulation of the problems of internally displaced persons (hereinafter – IDPs) is one of the priority current tasks. Countries are experiencing tragedies of a national scale, the consequences of which will have to be eliminated for several decades. And success can be achieved only by joining forces and taking into account previous mistakes and adapting legislative approaches of various countries to the problems of their own citizens.

The submitted article is an attempt to analyze and summarize the thirty-three-year experience of Georgia as a state that is the first among European countries in the recent world history to encounter the actions of an aggressor and the latest methods and technologies of warfare. The approaches of the country's leadership to ensuring the needs of IDPs in the conditions of a long-term frozen conflict (housing, educational, social, medical, etc.) are considered.

The relevance of the work is caused by the necessity to generalize immediately (based on the developed legislative framework, Ukrainian and foreign research) the experience of meeting the needs of IDPs in Georgia, as well as analyze the causes of mistakes made in their integration in order to avoid negative experience in Ukraine under current emergency conditions.

The importance of active interaction between state authorities, international and public organizations, volunteer communities, and IDPs themselves is emphasized. The fact makes it possible to identify urgent problems quickly and solve them successfully.

Keywords: Internally Displaced Persons, Georgia, conflict, Action Plan, dwelling, integration, interaction, world-view, identity.

Вступ. Одинадцять років... Якщо розглядати особливості розвитку людини від немовляти до молодшого шкільного віку, маємо цілком сформоване нове покоління зі своїми цінностями, світоглядом, свідомістю та ідентичністю. У новітній історії нашої держави це період боротьби, протистояння, взаємодопомоги, вимушеного переселення, нескінченних втрат, як людських, так і територіальних. За інформацією на 23 лютого 2025 року, Україна втратила 18% території з 2014 року, загинуло або поранено понад 40 000 мирних жителів, з них дітей 669 осіб, 19,5 тисяч дітей депортовано [8; 9]. За даними на 16 лютого 2025 року, маємо понад 46 000 загиблих військових, близько 380 000 поранено [9]. І, на жаль, наведені цифри лише збільшуються.

За цих надзвичайних умов консолідована допомога міжнародних партнерів є для нашої держави надважливою. Не варто також ігнорувати досвід інших країн у роботі з ВПО. Надчутливими для вимушених переселен-

ців є питання, які стосуються законодавчої бази, особливостей адаптації, інтеграції та задоволення їхніх потреб.

Дослідницьку увагу у пропонованій статті зосереджено на Грузії. Цю країну обрано через низку причин. Насамперед тому, що в історії нашої держави та Грузії є кілька спільних рис: «амбітний» сусід, який систематично знищує етнічне населення; в обох є тимчасово окуповані території, не визнані світовою спільнотою як частини країни-агресорки; вони не є членами Євросоюзу, а лише у 2014 році підписали Угоду про асоціацію з ЄС.

Хоча сценарії ведення загарбницької війни є ідентичними (збройний конфлікт, що триває роками, переростає в широко-масштабне вторгнення), «не весь контекст конфлікту в Грузії збігається з Україною. У нас є свої особливості» [10, с. 19]. На жаль, світова співдружність не сприйняла та не зреагувала вповні на дії агресора у 2008 році: «Безпрецедентні події, що ста-

лися в Грузії у серпні, надіслали чіткий сигнал світові: за необхідності Росія розпочне повномасштабну війну проти інших суверенних країн, щоб відстояти власні політичні інтереси» [17].

Російсько-грузинська війна 2008 року, хоч і тривала лише п'ять днів (із 7 по 12 серпня), також забрала багато життів, залишила по собі спустошені території та знедолених людей. Вона вважається першою європейською війною XXI століття та першою війною в історії, де інформаційна та кібервійна збіглися з військовими діями. Однак, якщо російсько-українську війну оцінюють як найбільш задокументовану, то російсько-грузинську названо «прихованою від історії» [19]. Дійсно, практично неможливо знайти відеосвідчення подій того часу, а з-поміж опрацьованих нами джерел лише в кількох почастило прочитати свідчення очевидців [13; 15; 16].

Історіографічну основу статті становлять аналітичні матеріали вітчизняних і закордонних дослідників, у яких детально описано чотири міграційні хвилі [2; 7; 20], позитивний та негативний досвіди вирішення проблем ВПО на законодавчому рівні, відображено імплементацію основних положень (надання житла, забезпечення соціальних і освітніх потреб) [2; 5; 7; 10; 12; 16; 20], подано хронологію створення державних органів і розробки програм для успішної інтеграції вимушено переміщеної людинності з 1992 року до сьогодні [4; 7; 11; 20]. З огляду на це, вважаємо за потрібне узагальнити та систематизувати отриману інформацію, наголосити на позитивних сторонах грузинського досвіду та виокремити негативні аспекти роботи з ВПО, зіставити їх із ситуацією в Україні.

Виклад основного матеріалу. Через низький рівень життя, загальну бідність населення, високий рівень безробіття (постійну роботу мають лише 1/3 працездатних ВПО [12, с. 18]), проблеми в економіці, освіті та медицині Грузія стикається з міграційними процесами (людність виїжджала в пошуках

роботи, надання кваліфікованих медичних послуг). Унаслідок останнього конфлікту в Грузії внутрішньо переміщеними особами вважається 8% від загальної кількості населення країни [2; 20]. Три тисячі представників країни зазнали переселення двічі [11]. Близько 45 000 осіб спонтанно повернулися або періодично відвідують свої домівки на сезонній основі в Гальському районі Абхазії [11], який є єдиним відкритим для повернення [14]. Відповідно до останніх оприлюднених даних, на кінець 2022 року загальна кількість зареєстрованих ВПО в Грузії становить 308 000 осіб [5].

Незважаючи на те, що процеси розробки законодавчої бази для цієї категорії населення почалися з 1992 року [4, с. 37], особливого розвитку вони не набули. Вимушені переселенці залишаються один на один зі своїми проблемами (через брак інформації, відсутність взаємодії вищих органів влади з представниками переміщеної людинності, місцевими керівниками), у непридатних для проживання умовах (санаторії, лікарні, дитячі табори, у яких давно не робили ремонтів), інформаційному вакуумі, що негативно впливає на їхню соціалізацію.

Через відсутність контакту з місцевими мешканцями та інтеграції в новий соціокультурний простір ВПО зосереджуються на власних проблемах, нарікаючи на державу і водночас чекаючи від неї на допомогу. Зокрема, у Державній стратегії щодо внутрішньо переміщених осіб 2007 року зазначено: «Розчарування та відчай багатьох внутрішньо переміщених осіб призводять до соціальної пасивності, безініціативності та залежності від допомоги, що створює значну проблему як для їхньої соціальної інтеграції, так і для подальшого повернення до місць постійного проживання» [16, с. 15].

Однак, як стверджують респонденти й засвідчує український досвід, самі вимушені переселенці повинні прагнути кращого життя та припинити почуватися жертвою, оскільки «постконфліктний синдром, що характеризується схильністю залишатися в

скрутному становищі та очікувати постійної допомоги, перешкоджає ініціативі щодо подолання труднощів» [13].

Важливо наголосити, що при розселенні вимушених переселенців не враховувався регіон походження (місто або село), вид діяльності, що спричинило низку проблем у ході адаптації та соціалізації: «Не хочу жодної допомоги чи милостині; я лише хотіла б мати можливість працювати, щоб заробляти на життя. Вдома ми з чоловіком працювали на землі від світанку до заходу, і таким людям, як ми, дуже важко сидіти в цій маленькій кімнаті, почуваячись бездіяльними та нікчемними» [15].

Дослідники вказують, що переміщені у 2008 році проживали в кращих умовах і швидше були забезпечені житлом, ніж ця категорія з початку 1990-х. У 1996 році було прийнято Закон «Про внутрішньо переміщених осіб з окупованих територій Грузії», у якому чітко окреслено повноваження держави щодо зазначених осіб, надано перелік додаткових прав та обов'язків. Утім, упродовж тривалого періоду пріоритетною задачею держави залишатиметься повернення вимушених переселенців до місця їх звичного попереднього проживання: «Майже двадцять років тому, коли нам довелося покинути наші домівки в Цхінвалі, уряд сказав нам, що ми повернемося через шість місяців. Ми чекаємо з того часу, але після стількох років ми досі не знаємо, яка наша доля. Ми хочемо повернутися, але також хочемо прожити те, що залишилося від нашого життя, гідно» [15].

Значного розвитку набувають процеси інтеграції та забезпечення соціального захисту, активного розв'язання проблем, утвердження правового статусу ВПО після революції 2003 року: оновлюється законодавча база (розробляються державні стратегії щодо внутрішньо переміщених осіб, плани дій), створюються нові державні підрозділи. Однак дослідники зауважують, що подібні документи передбачають залучення ВПО у виключно пасивній формі, зосереджуючись переважно на підвищенні їхньої

обізнаності й не визнаючи їх активними учасниками розробки, впровадження та моніторингу стратегій і планів дій [16, с. 15].

Варто зауважити, що покращуються житлові умови. Зокрема, восени 2011 року відкрито мікрорайон для біженців з Абхазії в м. Поті: зведено 32 чотириповерхових будинки, переселено 1,2 тисячі сімей із санаторіїв і готелів. Щонайменше 29 колективних центрів створили асоціації співвласників багатоквартирних будинків [14].

З 1 серпня 2013 року відбувається перереєстрація ВПО з метою уточнення чисельності та місця проживання цієї категорії населення для виявлення конкретних потреб окремих осіб та пошуків тривалих рішень, зокрема, для дітей, пенсіонерів, людей з обмеженими можливостями.

Так сталося, що особливі зміни в життєдіяльності ВПО в Грузії збіглися з початком трагічних подій в Україні: з 1 березня 2014 року набуває чинності нова редакція закону «Про внутрішньо переміщених осіб та тих, що зазнають переслідувань, з окупованих територій Грузії». У ній наголошено на необхідності пошуку заходів щодо вирішення житлових проблем у довготривалій перспективі, забезпеченні гідних умов життя, включенні найуразливіших верств населення до єдиної державної програми соціального захисту, створено Агенцію з питань життєдіяльності ВПО для додаткової координації роботи [20]. Розпочалося будівництво житла для майже 7 000 сімей у Тбілісі і 3 000 сімей у Батумі [11, с. 17]. Щодо Південної Осетії, 8 000 сімей, переміщених у 2008 році, отримали або спеціально збудоване нове житло, або для них відремонтували помешкання в старих будинках. Як альтернативний варіант держава надавала кожній родині 10 000 доларів для вирішення житлових проблем [14].

Створено окремий реєстр для тих, чие помешкання залишилося на окупованій території та для кого майно стало втраченим. Однак переселенцям 1990-х років важко довести право власності, оскільки тоді ще в Грузії не проводилося приватиза-

ції, а відомості про нерухоме майно переважно використовувалися для фіксації права на повернення, але не впливали на вибір нового житла [20].

Відповідно до інформації Міністерства у справах ВПО з окупованих територій, охорони здоров'я, праці та соціальних справ Грузії, держава планує закрити всі колективні центри до 2026 року. Будівництво багатоповерхового житлового блоку започаткувало план переселення 6 000 сімей ВПО [16, с. 7].

Наразі Грузія перебуває в стані замороженого конфлікту, має тимчасово окуповані території, робота з ВПО досі триває. Незважаючи на всі проблеми, відповідно до статистичних даних, 60% вимушених переселенців вважають себе повністю інтегрованими на нових місцях проживання, а 40% нарікають на низький матеріальний рівень життя [1, с. 58].

Висновки. Узагальнюючи довготривалий досвід Грузії в роботі з ВПО, зауважимо, що керівництвом України було враховано більшість недоліків системи життєзабезпечення вимушених переселенців у Грузії, створено максимально комфортні умови для їх адаптації в новому соціокультурному просторі.

Окрім негативних економічних показників, не зовсім вдалої програми забезпечення житлом (в одній маленькій кімнатці протягом десятиліть проживають кілька поколінь однієї родини, мають спільні з іншими ВПО кухню, ванну), проблемою Грузії є відсутність першочергового надання психологічної допомоги, взаємодії держави та

громадянського суспільства, запровадження інформаційної політики, компактне розселення переміщеної людної у власному ізолюваному вакуумі (на обмеженій території, часто в сільській місцевості, з поганим транспортним сполученням), що блокувало взаємодію з представниками інших соціальних верств і, відповідно, можливість лікування посттравм, підсилює залежність від держави. Відсутній системний моніторинг кількості ВПО, збитків і втрат майна.

Грузія залишається значно залежною від зовнішнього фінансування, а відсутність взаємодії між керівництвом держави, громадськими організаціями та власне переселенцями досі є основними перешкодами для пошуку довгострокових рішень. Початковий план повернення ВПО на місця їхнього попереднього проживання, а не інтеграція в новому соціумі, зробило з переселенців інертних безініціативних людей, які розраховують виключно на допомогу держави. В Україні ж представники ВПО уповні відчують себе частиною нової громади, працюють на її благо.

Як зазначають дослідники, тривалість процесів переселення, як це відбулося в Грузії, може бути свідомо затягнутою через «цілеспрямовану політизацію проблеми урядом чи його відмову від пошуку формального шляху до вирішення кризи» [2]. На сьогодні міжнародна гуманітарна спільнота змістила фокус уваги з Грузії, і держава самотужки має забезпечувати всі потреби вимушено переміщеної людної.

Джерела та література

1. Алімова І. Практика зарубіжних країн у сфері соціального захисту внутрішньо переміщених осіб: досвід для України. *Ефективність державного управління: збірник наукових праць*. 2017. Вип. 3 (52). Ч. 1. С. 54–63.
2. Балуєва О., Аракелова І. Шляхи вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб: міжнародний досвід. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 12. URL : http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2015/4.pdf (дата звернення 22.05.2025).
3. Кучмістенко О. Забезпечення права на працю внутрішньо переміщеним особам: міжнародний досвід та можливі шляхи удосконалення вітчизняного законодавства. *Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference «Science: Development and Factors its Influence»*. December 26–28. Amsterdam, Netherlands. 2022. No. 138. Pp. 259–266.
4. Наливайко Л., Романов М. Досвід Республіки Грузія в утвердженні правового статусу внутрішньо переміщених осіб. *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 2. С. 36–39.

5. Проскурєнко Н. Інтеграція переселєнцїв: як закордонний досвід може допомогти Україні? Кейс Грузії. #ШО-ТАМ. 24.07.2023. URL : <https://shotam.info/intehratsiia-pereselentsiv-ia-k-zakordonnuy-dosvid-mozhe-dopomohty-ukraini-keys-hruzii/> (дата звернення 12.05.2025).
6. Сич М., Колєсничєнко Т. Кожна 67-ма людина у свїті – переселєнець: свїтова мїграція у цифрах. *Радїо Свобода*. 20 червня 2025. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/ty-ia-k-svit-pereselenec-migracia-u-tsufrah/33449011.html> (дата звернення 22.06.2025).
7. Скрипник О. Грузинський досвід допомоги переселєнцям: що потрібно врахувати українцям? *Крим. Реалії*. 30 сїчня 2015. URL : <https://ua.krymr.com/a/26820578.html> (дата звернення 09.05.2025).
8. Смородська Д. У CNN проаналїзували, скїльки своєї територїї втратила Україна за час вїйни. *24 канал*. 23 лютого 2025. URL : https://24tv.ua/tri-roki-povnomasshtabnoyi-viyni-skilki-vidsotkiv-teritoriyi_n2759945 (дата звернення 23.05.2025).
9. Собєнко Н. Понад 46 тисяч загиблих: Зелєнський назвав втрати України у вїйні. *Суспїльне новини*. 16 лютого 2025. URL : <https://susplne.media/949947-ponad-46-tisac-zagiblih-zelenskij-nazvav-vtrati-ukraini-u-vijni/> (дата звернення 24.05.2025).
10. Успїшні практики з інтеграції ВПО та бїженцїв в Україні, Грузії, Вїрменії, Росїї, Пївнїчному Кавказї / упоряд. А. Гамахарїя. URL: https://kriegsfolgen-ueberwinden.de/wp-content/uploads/RU-Брошюра_превью.pdf (дата звернення 15.05.2025).
11. Шляхи вирїшення проблеми внутрїшнїх перемїщєних осїб: деякі уроки із зарубїжного досвїду. Аналітична записка / упоряд. О. Малиновська. 25.07.2014. URL : <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/shlyakhivirishennya-problemi-vnutrishnikh-peremisichenikh-osib> (дата звернення 21.05.2025).
12. Bolkvadze T. Coordination and participation in Georgia – what worked and what didn't. Good Examples and Challenges from Georgia. *Internal Displacement Monitoring Centre*. URL : https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/downloads/background_papers/2020-IDMC-GRID-background-georgia.pdf (дата звернення 26.05.2025).
13. Ganatra K. Understanding Displacement in Georgia: An In-Depth Analysis of IDP Needs. *Estonian Refugee Council*. (2024, February). URL : <https://www.pagulasabi.ee/sites/default/files/2024-05/Understanding%20Displacement%20in%20Georgia%20An%20In-Depth%20Analysis%20of%20IDP%20Needs.pdf> (дата звернення 28.05.2025).
14. Georgia: partial progress towards durable solutions for IDPs. *Internal Displacement Monitoring Centre*. 21 March 2012. URL : http://Georgia.idp.arizona.edu/docs/idmc_georgia_3_12.pdf (дата звернення 17.05.2025).
15. In the Waiting Room. Internally Displaced People in Georgia. *Amnesty International*. August 2010. URL : <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/07/eur560032010en.pdf> (дата звернення 29.05.2025).
16. Imerlishvili, M., ed. Political Engagement of Internally Displaced Persons (IDPs) in Georgia – Reality, Challenges, and Standards (Primary Research). Tbilisi. 2025. 32 pp.
17. Kaas K. The Russian Bear on the Warpath Against Georgia. *International Centre for Defense and Security*. 2009. URL : <https://icds.ee/en/the-russian-bear-on-the-warpath-against-georgia/> (дата звернення 19.06.2025).
18. Kharashvili J. 20 years of internal displacement in Georgia: the international and the personal. *Forced Migration Review*. URL : <https://www.fmreview.org/es/kharashvili/> (дата звернення 31.05.2025).
19. Liklikadze K. Lessons and Losses of Georgia's Five-Day War with Russia. *Eurasia Daily Monitor*. September 26, 2008. Vol. 5. URL : <https://jamestown.org/program/lessons-and-losses-of-georgias-five-day-war-with-russia/> (дата звернення 19.06.2025).
20. Мугал М. Вїдбудова житла в Грузії: досвід та уроки для України. *Інститут аналітики та адвокації. Офіційний сайт*. 28 вересня 2023. URL : <https://iaa.org.ua/articles/vidbudova-zhytla-v-gruziyi-dosvid-ta-uroky-dlya-ukrayiny/> (дата звернення 11.05.2025).

References

1. ALIMOVA, Iryna. Practice of the Foreign States in the Sphere of the Social Protection of Internally Displaced Persons: Experience for Ukraine. *Efficiency of Public Administration: Collected Scientific Works*, 2017, iss. 3 (52), part 1, pp. 54–63 [in Ukrainian].
2. BALUIEVA, Olha, Inna ARAKELOVA. The Ways of Solving Problems of Internally Displaced Persons: International Experience. *State Management: Improvement and Development*, 2015, no. 12 [online] [viewed 22 May 2025]. Available from: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/12_2015/4.pdf [in Ukrainian].
3. KUCHMISTENKO, Olha. Ensuring the Right to Work for Internally Displaced Persons: International Experience and Possible Ways to Improve Ukrainian Legislation. *Proceedings of the 1st International Scientific and Practical Conference*

"Science: Development and Factors its Influence". December 26–28, 2022, no. 138. Amsterdam, Netherlands. Pp. 259–266 [in Ukrainian].

4. NALYVAIKO, Larysa, Maksym ROMANOV. An Experience of the Republic of Georgia in Establishing the Legal Status of Internally Displaced Persons. *Law and Society*, 2017, no. 5, part 2, pp. 36–39 [in Ukrainian].

5. PROSKURENKO, Natalia. Integration of the Displaced Persons: How can the Foreign Experience Help Ukraine? The Case of Georgia. #WHAT'STHERE. 24.07.2023. [online] [viewed 12 May 2025]. Available from: <https://shotam.info/intehratsiia-pereselentsiv-iak-zakordonnyy-dosvid-mozhe-dopomohty-ukraini-keys-hruzii/> [in Ukrainian].

6. SYCH, Maryna, Tetiana KOLESNYCHENKO. Every Sixty-Seventh Person in the World is a Migrant: Global Migration in Numbers. *Radio Liberty*. June 20, 2025 [online] [viewed 22 June 2025]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/ty-iak-svit-pereselenec-migracia-u-tsufrah/33449011.html> [in Ukrainian].

7. SKRYPNYK, Oleksii. Georgian Experience of Assisting Displaced Persons: What should Ukrainians Take into Account? *Crimea. Realities*. January 30, 2015 [online] [viewed 09 May 2025]. Available from: <https://ua.krymr.com/a/26820578.html> [in Ukrainian].

8. SMORODSKA, Daria. CNN Analyzes how much Territory has Ukraine Lost during the War. *24channel*. February 23, 2025 [online] [viewed 23 May 2025]. Available from: https://24tv.ua/tri-roki-povnomashtabnoyi-viyni-skillki-vidsotkiv-teritoriyi_n2759945 [in Ukrainian].

9. SOBENKO, Nadiia. Over 46 Thousand Dead: Zelenskyy has Named Ukraine's Losses in the War. *Suspilne Novyny*. February 16, 2025 [online] [viewed 24 May 2025]. Available from: <https://suspilne.media/949947-ponad-46-tisac-zagiblih-zelenskij-nazvav-vtrati-ukraini-u-vijni/> [in Ukrainian].

10. HAMAKHARIIA, Alla, compiler. *Successful Practices in the Integration of IDPs and Refugees in Ukraine, Georgia, Armenia, Russia, Northern Caucasus* [online] [viewed 15 May 2025]. Available from: https://kriegsfolgen-ueberwinden.de/wp-content/uploads/RU-Брошюра_превью.pdf [in Ukrainian].

11. MALYNOVSKA, Olena, compiler. *Ways to Solve Problem of Internally Displaced Persons: Some Lessons from the Foreign Experience*. Analytical Note. 25.07.2014 [online] [viewed 21 May 2025]. Available from: <https://www.niss.gov.ua/doslidzhennya/socialna-politika/shlyakhi-virishennya-problemi-vnutrishnikh-peremischenikh-osib> [in Ukrainian].

12. BOLKVADZE, Tamar. Coordination and Participation in Georgia – what Worked and what didn't. Good Examples and Challenges from Georgia. *Internal Displacement Monitoring Centre*. [online] [viewed 26 May 2025]. Available from: https://www.internal-displacement.org/global-report/grid2020/downloads/background_papers/2020-IDMC-GRID-background-georgia.pdf [in English].

13. GANATRA, Kanchi. *Understanding Displacement in Georgia: An In-Depth Analysis of IDP Needs*. Estonian Refugee Council (2024, February) [online] [viewed 28 May 2025]. Available from: <https://www.pagulasabi.ee/sites/default/files/2024-05/Understanding%20Displacement%20in%20Georgia%20An%20In-Depth%20Analysis%20of%20IDP%20Needs.pdf> [in English].

14. ANON. *Georgia: Partial Progress towards Durable Solutions for IDPs*. *Internal Displacement Monitoring Centre*. 21 March 2012 [online] [viewed 17 May 2025]. Available from: http://Georgia.idp.arizona.edu/docs/idmc_georgia_3_12.pdf [in English].

15. ANON. In the Waiting Room. Internally Displaced People in Georgia. *Amnesty International*. August 2010 [online] [viewed 29 May 2025]. Available from: <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2021/07/eur560032010en.pdf> [in English].

16. IMERLISHVILI, Medea, ed. *Political Engagement of Internally Displaced Persons (IDPs) in Georgia – Reality, Challenges, and Standards (Primary Research)*. Tbilisi. Social Justice Center. 2025. 32 pp. [in English].

17. KAAS, Kaarel. The Russian Bear on the Warpath Against Georgia. *International Centre for Defense and Security*. 2009 [online] [viewed 19 June 2025]. Available from: <https://icds.ee/en/the-russian-bear-on-the-warpath-against-georgia/> [in English].

18. KHARASHVILI, Julia. Twenty Years of Internal Displacement in Georgia: The International and the Personal. *Forced Migration Review* [online] [viewed 31 May 2025]. Available from: <https://www.fmreview.org/es/kharashvili/> [in English].

19. LIKLIKADZE, Koba. Lessons and Losses of Georgia's Five-Day War with Russia. *Eurasia Daily Monitor*. September 26, 2008. Vol. 5 [online] [viewed 19 June 2025]. Available from: <https://jamestown.org/program/lessons-and-losses-of-georgias-five-day-war-with-russia/> [in English].

20. MYGAL, Mariia. Housing Reconstruction in Georgia: Experience and Lessons for Ukraine. *Institute of Analytics and Advocacy. Official Website*. September 28, 2023 [online] [viewed 11 May 2025]. Available from: <https://iaa.org.ua/articles/vidbudova-zhytla-v-gruziyi-dosvid-ta-uroky-dlya-ukrayiny/> [in Ukrainian].

Отримано / Received 18.08.2025

Рекомендовано до друку / Recommended for publishing 04.09.2025